

УДК 342.951
DOI

В. М. Онуфрієв
здобувач кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету
orcid.org/Ещё не прислали

ФОРМУВАННЯ СПИСКУ ПРИСЯЖНИХ ЯК АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВА ПРОЦЕДУРА

У статті досліджено зміст адміністративно-правової процедури формування списку присяжних, висвітлено основні концепції адміністративно-правової процедури, проведено розмежування категорій формування списку присяжних та суду присяжних; з'ясовано правові засади, що визначають структуру цих процедур за чинним законодавством, іноземним досвідом та у проектах законів.

Встановлено, що процедура формування суду присяжних – це нормативно визначена процесуальна діяльність суду та учасників судового процесу, спрямована на виявлення обставин, що виключають участь присяжного із затвердженого відповідними місцевими радами списку, у розгляді конкретної справи та включення його до складу суду присяжних, зафіксованого у протоколі судового засідання.

У результаті проведеного дослідження виокремлено ознаки адміністративної процедури формування списку присяжних: за змістом це послідовно здійснювана діяльність органів публічної адміністрації, розгляд та вирішення індивідуальних адміністративних справ, не пов'язаний з розглядом суперечок або застосуванням заходів примусу, тобто має безспірний характер; в її процесі реалізується публічний інтерес щодо забезпечення участі народу у здійсненні правосуддя через присяжних, тобто має публічний характер; визначений адміністративно-правовими нормами; метою є формування списку присяжних, індивідуальний характер, оскільки рішення внесення особи до списку присяжних стосується конкретної особи; має етапний характер; внесення даних осіб, що відповідають вимогам, до списку присяжних та затверджується місцевими чи обласними радами; реалізуються в межах адміністративно-правових відносин, що виникають між органами публічної адміністрації, – органами місцевого самоврядування, територіальними управліннями Державної судової адміністрації України та громадянами. Запропоновано поняття «процедура формування списку присяжних».

Ключові слова: список присяжних, адміністративна процедура, суд присяжних, органи публічної адміністрації.

Onufriev V. N. FORMATION OF THE JURY AS AN ADMINISTRATIVE AND LEGAL PROCEDURE

The article examines the content of the administrative and legal procedure for the formation of the list of jurors, highlights the basic concepts of the administrative and legal procedure, distinguishes between the categories of the formation of the list of jurors and the jury; clarified the legal framework that determines the structure of these procedures according to current legislation, foreign experience and draft laws.

It is established that the procedure of forming a jury trial is a normatively defined procedural activity of the court and participants in the trial, aimed at identifying circumstances that exclude the participation of the jury from the list approved by the relevant local councils, in the case and its inclusion in the jury court hearing.

As a result of the study, the features of the administrative procedure for forming a jury list were identified: the content is consistently carried out by public administration bodies, consideration and resolution of individual administrative cases, not related to disputes or coercive measures, i.e. indisputable; in its process the public interest in ensuring the participation of the people in the administration of justice through juries is realized, i.e. it has a public character; determined by administrative and legal norms; the purpose is to form a list of jurors, individual in nature, because the decision to include a person in the list of jurors applies to a specific person; has a staged character; inclusion of these persons who meet the requirements in the list of jurors and approved by local or regional councils; are implemented within the framework of administrative and legal relations that arise between public administration bodies: local governments, territorial departments of the State Judicial Administration of Ukraine, and citizens. The concept of the procedure of forming.

Key words: jury list, administrative procedure, jury trial, public administration bodies.

Актуальність. Законотворці, науковці, представники громадських організацій вказують на те, що інститут присяжних в Україні ще формується, особливо це стосується його адміністративно-правового забезпечення.

На розгляді Верховної Ради України знаходиться законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення порядку формування списку присяжних» № 2709 [1], основною метою якого є спрощення порядку формування списку присяжних шляхом виключення місцевих рад з цієї процедури [2]. Його розробники вважають, що

в Україні, яка задекларувала проєвропейський шлях розвитку, реалізація конституційної догми щодо участі народу у здійсненні правосуддя через суд присяжних не забезпечена, у тому числі через недосконалу процедуру їх відбору.

Відсутній єдиний підхід як до правового статусу присяжного, так і до процедури його набуття. Тому Асоціація присяжних України фіксує низку проблем організаційно-правового характеру, що заважають реалізації концепції суду присяжних в Україні. Так, органи місцевого самоврядування, які затверджують списки присяжних, стикаються із браком заяв з боку громадян, які бажають стати

присяжними, що є наслідком незнання ними своїх можливостей щодо безпосереднього здійснення правосуддя, відсутності у них інформації щодо прав, обов'язків та відповідальності присяжних. Водночас громадські організації, учасники яких можуть стати джерелом поповнення списків присяжних, не проявляють активності у реалізації цієї форми безпосереднього здійснення народовладдя. С.А. Саханенко наголошує також на тому, що проблеми під час формування списків присяжних виникають через відсутність ефективної методики попередньої просвіти громадян, що виявили бажання увійти до списків присяжних, внаслідок цього до списків присяжних нерідко потрапляють випадкові особи, у тому числі родичі суддів та працівників апарату судів, низькомотивовані працівники комунальних підприємств тощо. Це, на думку президента Асоціації присяжних України, призводить до залежності присяжних від професійних суддів, значного затягування судового розгляду справ за участю присяжних, а здебільшого до неможливості сформувати суд присяжних взагалі [3]. Зазначені проблеми мають організаційно-правовий характер та проявляються на етапі формування списку присяжних.

Оскільки Стратегія розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки продовжує історично сформовані вектори розвитку інституту присяжних в Україні [4] та визначає одним з напрямів покращення доступу до правосуддя формування суду присяжних, то потребують ґрунтовного дослідження сучасні проблеми формування суду присяжних та перспективні шляхи їх вирішення.

Стан наукового дослідження. Такі вітчизняні науковці, як Н.М. Ахтирська, Д.В. Берчук, І.Р. Волоско, А.Б. Войнарович, В.В. Городовенко, А.Б. Гринишин, В.В. Смірнова, Л.Р. Шувальська, В.М. Щерба, О.О. Юхно та інші, приділяють досить уваги питанням формування оптимальних процесуальних механізмів діяльності суду присяжних, дослідженню кола повноважень та гарантій діяльності присяжних; вивченню іноземного та вітчизняного досвіду запровадження цього інституту, моделювання різних шляхів побудови, ефективного функціонування інституту суду присяжних та уникненню помилок, що мали місце у вітчизняній правозастосовній судовій практиці. Теоретичні засади та особливості адміністративних процедур, що мають місце в різних сферах діяльності органів публічної адміністрації, вивчали Н.О. Армаш, Н.В. Галіцина, В.В. Галунько, В.Ю. Кікінчук, Т.О. Коломосьць, О.С. Лагода, І.М. Лазарев, О.І. Миколенко, В.І. Олефір, Ю.В. Пиріжкова, М.П. Пихтін, В.П. Тимошук, А.В. Филатова, Ю.М. Фролов та інші. Водночас науковою спільнотою порядок формування списку присяжних та утворення суду

присяжних у конкретній справі за чинним законодавством та поточними проєктами законів, що знаходяться на розгляді Верховної Ради України, не проводились та розглядалось як адміністративна процедура.

Мета та завдання. Основною метою цієї статті є з'ясування змісту адміністративно-правової процедури формування списку присяжних та суду присяжних. Для досягнення поставленої мети потребують вирішення такі завдання, як: висвітлення основних концепцій адміністративно-правової процедури, розмежування категорій формування списку присяжних та суду присяжних; з'ясування правових засад, що визначають структуру цих процедур за чинним законодавством, іноземним досвідом та у проєктах законів; пропонування зміни до законодавства з метою усунення виявлених на практиці недоліків.

Основний зміст. Для з'ясування особливостей адміністративно-правових відносин у сфері формування та функціонування суду присяжних важливо виокремлювати певні етапи. А.Б. Войнарович зазначав, що цей процес включає судоустрійний етап формування складу присяжних: визначення критеріїв підбору присяжних, складання та затвердження їх списків і формування складу присяжних як етап відправлення правосуддя, тобто формування лави присяжних для розгляду конкретної справи [5, с. 73]. Таким чином, можна стверджувати, що основне коло адміністративно-правових відносин має місце на першому етапі, тобто у разі формування списків кандидатів у присяжні, на іншій стадії діяльність суду з формування складу суду присяжних врегульовується процесуальними кодексами. Точніше, детальну регламентацію із формування суду присяжних містить Кримінальний процесуальний кодекс України, на відміну від Цивільного процесуального кодексу України.

Згідно з Конституцією України, право бути присяжним – це публічне право громадян, а процедура формування списку присяжних та набуття статусу присяжних, виходячи з урегульованого Законом України «Про судоустрій і статус суддів» порядку, носить адміністративно-правовий характер. Виходячи із зазначеного, доречно розглянути загальні засади, що визначають правову природу процедур, спрямованих на їх реалізацію.

На думку В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяка, В.М. Гаращука, О.В. Дяченко, А.Т. Комзюка, О.С. Лагоди, Р.С. Мельника, В.П. Тимошука та інших, модель реалізації суб'єктивних публічних прав є за своїм змістом «адміністративно-процедурною». Зазначені вчені вважають, що саме адміністративна процедура у найбільш загальному розумінні являє собою встановлений адміністративно-правовими нормами порядок розгляду та вирішення справи адміністративним органом

[6, с. 4; 7; 8, с. 25; 9, с. 276]. Такої ж позиції дотримуються і В.В. Галунько, Ю.О. Тихомиров та Е.В. Талапіна, О.І. Миколенко, Г.В. Філатова. За визначеннями адміністративної процедури цих науковців можна узагальнити, що це за своїм змістом: встановлений законодавством порядок розгляду і розв'язання органами публічної адміністрації індивідуальних адміністративних справ з метою забезпечення прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, нормального функціонування громадянського суспільства та держави [10, с. 276]; нормативно врегульована послідовно здійснювана діяльність органів виконавчої влади із реалізації прав та обов'язків, що забезпечує порядок прийняття владних управлінських рішень посадовими особами, розгляду й вирішення адміністративних справ [11, с. 4]; врегульована адміністративно-процедурними нормами послідовність дій суб'єктів нормотворчої і правозастосовної діяльності, структурованих відповідними процедурними відносинами, щодо прийняття нормативно-правових актів управління та вирішення адміністративних справ [12, с. 29]; нормативно-правове закріплення певних видів діяльності, що реалізуються в межах адміністративних правовідносин і відбиваються в певній, встановленій законом правовій формі [13, с. 92]. Т.О. Коломєць, визначаючи правову природу адміністративної процедури, відзначила, що вона не є рухом або діяльністю, а являє собою процесуальні етапи здійснення розвитку відповідного явища [14, с. 240].

Н.В. Галіцина зазначає, що, проаналізувавши велику кількість правових досліджень, можна визначити основні сутнісні характеристики процедури: 1) наявність низки послідовних дій; 2) спрямованість на досягнення певного результату (оформлення, виконання, здійснення, обговорення будь-якої справи). Узагальнюючи, Н.В. Галіцина вважає, що процедуру в такому контексті можна трактувати як офіційно встановлений порядок виконання певної діяльності; відповідно, з юридичної точки зору визначальною характеристикою цього порядку дій виступає його регламентованість та закріпленість правовими нормами [15, с. 166].

Ю.М. Фролов вважає, що більшість визначень адміністративних процедур розглядаються як нормативно встановлений порядок послідовно здійснюваних дій органів виконавчої влади, спрямований на прийняття владних управлінських рішень і реалізацію повноважень посадових осіб, не пов'язаний з розглядом суперечок або застосуванням заходів примусу [16, с. 695]. Цей науковець до основних визначальних ознак, які характеризують поняття «адміністративна процедура», відніс такі як: 1) публічний характер та особливий суб'єктний склад; 2) нормативний характер;

3) індивідуальний характер; 4) безспірний характер – предметом адміністративної процедури є індивідуальні адміністративні справи, в яких не вирішуються суперечки і не розглядаються скарги осіб на дії та рішення публічної адміністрації; 5) стадійний характер; 6) особлива спрямованість.

Ю.М. Фролов визначив адміністративну процедуру як встановлений адміністративно-процесуальними нормами порядок розгляду та вирішення органами виконавчої влади та місцевого самоврядування індивідуальних адміністративних справ [16, с. 695].

Згідно з проєктом Закону України «Про адміністративну процедуру», адміністративна процедура – це визначений законодавством порядок здійснення адміністративного провадження, яке своєю чергою є врегульованим адміністративною процедурою процесом розгляду справи, прийняття та виконання адміністративного акта [17].

І.М. Лазарев виокремлює такі види адміністративних процедур: 1) правонаділяючі; 2) пов'язані із забезпеченням виконання обов'язків громадянами та їх організаціями; 3) ліцензійно-дозвільні; 4) реєстраційні; 5) контрольно-наглядові; 6) державно-заохочувальні. На його думку, ці види демонструють змістову наповненість адміністративно-процедурної діяльності, що здійснюється органами публічної влади у відносинах із громадянами, щодо реалізації суб'єктивних публічних прав останніх [18, с. 53].

Згідно з чинним законодавством, а саме ст. 65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів», громадянин набуває за чинним законодавством суб'єктивного публічного права бути присяжним, якщо відповідає встановленим вимогам та дав згоду на внесення його до списку присяжних [19]. Право бути присяжним як публічне суб'єктивне право має такі ознаки: його об'єктом виступає право нематеріальної природи та не має майнової цінності; стороною правовідносин, в яких реалізується це суб'єктивне публічне право, є наділений адміністративною владою учасник, а саме місцеві та обласні ради, що за поданням територіального управління Державної судової адміністрації України (ДСА України) формують списки присяжних; громадянинові за умови відповідності його вимогам статті 65 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» органи місцевого самоврядування не можуть відмовити у внесенні до списку присяжних.

Відповідно до ст. 64 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» для затвердження списку присяжних територіальне управління ДСА України звертається з поданням до відповідних місцевих рад, які формують і затверджують його у кількості, зазначеній у поданні. У разі неприйняття місцевою радою протягом двох місяців з моменту отримання подання рішення про

затвердження списку присяжних територіальне управління ДСА України звертається з поданням щодо затвердження списку присяжних до відповідної обласної ради [19].

Список присяжних затверджується на три роки і передається до відповідного окружного суду, в тому числі в електронній формі. При цьому відповідно до ч. 1 ст. 65 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» присяжним може бути громадянин України, який досяг тридцятирічного віку і постійно проживає на території, на яку поширюється юрисдикція відповідного окружного суду. Після відбору основних присяжних вибираються двоє запасних присяжних, які під час судового засідання постійно перебувають на відведених їм місцях і до ухвалення вироку можуть бути включені до складу основних присяжних у разі неможливості кого-небудь з останніх продовжувати участь у судовому розгляді (ч. 8, 10 ст. 387 КПК України). Після закінчення відбору кожен із присяжних складає присягу [20]. Відповідно, з цього моменту вони набувають статусу присяжних.

В інших країнах є свої особливості процесу формування суду присяжних, що різняться як умовами, яким повинні відповідати кандидати у присяжні, так і безпосередньо самою процедурою обрання присяжних. Наприклад, у Сполученому Королівстві кандидатами у присяжні можуть бути особи віком від 18 до 70 років, які проживають у Сполученому Королівстві не менше ніж 5 років, і повинні бути включеними до списків виборців. У разі відповідності зазначеним критеріям вони потенційно можуть брати участь у судових засіданнях [21].

У США кваліфікаційні вимоги до присяжних такі як: громадянство США; вік 18 років і старше; знаходження у судовому окрузі не менше одного року; достатнє володіння англійською мовою, щоб заповнити кваліфікаційну форму присяжного; відсутність дискваліфікованого психічного або фізичного стану. В поточний період часу вони не мають підлягати покаранню до позбавлення волі на строк більше одного року, а також ніколи не бути засудженими за злочин або коли права громадян були відновлені на законних підставах [22].

Аналогічний механізм відбору присяжних у частині збору інформації щодо них пропонують розробники законопроекту «Про суд присяжних». У ст. 11 цього проекту закону зазначено, що Головуючий суддя, який отримав у провадження справу, яка підлягає розгляду судом присяжних, протягом одного робочого дня від дня розподілу справи направляє заявку до територіального управління ДСА України про виклик до суду кандидатів у присяжні в кількості тридцяти осіб. Своєю чергою Територіальне управління ДСА України після отримання заявки від судді протягом

робочого дня за допомогою автоматизованої системи шляхом випадкового автоматизованого відбору формує та направляє судді список кандидатів до Лави присяжних. Вже суд надсилає кандидату в присяжні письмове запрошення та Анкету кандидата у присяжні рекомендованим поштовим відправленням із повідомленням про вручення не пізніше, ніж за 10 календарних днів до початку судового засідання. Автори законопроекту визначають зміст такого запрошення, як: інформація про права та обов'язки присяжного, вимоги до нього, а також підстави для увільнення від виконання обов'язків присяжного. Форму Анкети кандидата у присяжні, яка містить питання щодо освіти, досвіду роботи та біографічних відомостей кандидата у присяжні, за цим законопроектом затверджує ДСА України [23].

Водночас у законопроекті не передбачено визначення питання психологічного стану присяжних, наявності потенційного конфлікту інтересів через майнову зацікавленість у вирішенні справи, що буде розглядатись, родинні зв'язки з учасниками процесу, особисті чи політичні переконання, психологічні установки через те, наприклад, що сам присяжний був жертвою аналогічного злочину тощо. Тому З.Ф. Дільна правильно зазначає, що значення для ефективного здійснення присяжними своїх повноважень має також і підхід до їх відбору, за яким до такого процесу слід залучати відповідних фахівців-консультантів, які матимуть обов'язково психологічну освіту [24, с. 219].

Представники наукових шкіл, працівники судової сфери, політики та правозахисники не дійшли згоди щодо того, як відбирати присяжних в Україні. Наприклад, під час обговорення законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення порядку формування списку присяжних» № 2709 [1] представники ДСА України висловили критичні зауваження щодо зміни алгоритму формування і затвердження списку присяжних, що пропонує цей законопроект. Свою позицію, що обґрунтовує їх заперечення щодо реалізації пропозиції законопроекту, вони пояснили незгодою із перекладенням роботи з підготовки списків присяжних на територіальні відділення ДСА України та формуванням списків шляхом отримання відповідної інформації з Державного реєстру виборців. Нині Державний реєстр виборців, на думку представників ДСА України, містить не всі відомості, які необхідні для того, щоб визначитися, чи відповідає кандидат встановленим вимогам до присяжного, а саме неможливо встановити його дієздатність, судимість, стаж роботи, місця роботи та обмеження щодо можливості бути присяжним [25]. Справді, Закон України «Про Державний реєстр виборців» визначає, що в такому

реєстрі містяться лише: 1) ідентифікаційні персональні дані виборця; 2) персональні дані, які визначають місце та умови голосування виборця; 3) службові персональні дані [26]. Таким чином, дистанційно використовуючи лише дані Державного реєстру виборців, працівники територіальних управлінь ДСА не зможуть сформувати якісні списки присяжних.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що процедура формування суду присяжних – це нормативно визначена процесуальна діяльність суду та учасників судового процесу, спрямована на виявлення обставин, що виключають участь присяжного із затвердженого відповідними місцевими радами списку у розгляді конкретної справи та включення його до складу суду присяжних, зафіксованого у протоколі судового засідання. Процедура формування списку присяжних – це нормативно визначена послідовно здійснювана діяльність органів публічної адміністрації, що має безспірний публічний, етапний, індивідуальний характер, спрямована на формування та затвердження списків присяжних для реалізації публічного інтересу щодо забезпечення участі народу у здійсненні правосуддя.

Література

1. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення порядку формування списку присяжних. № 2709 від 02.01.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67834.
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення порядку формування списку присяжних» № 2709-1 від 16.01.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465.
3. Саханенко С.А. Присяжний – це почесно, відповідально і складно. URL: <https://uplan.org.ua/analytics/prysiazhnyi-tse-pochesno-vidpovidalno-i-skladno>.
4. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки: Указ Президента України від 11 червня 2021 року № 231/2021. *Урядовий кур'єр* від 15.06.2021. № 113.
5. Войнарович А.Б. Участь народу в здійсненні правосуддя у кримінальних справах за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Акад. адвокатури України. Київ, 2012.
6. Лагода О. С. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2007. 21 с.
7. Комзюк А.Т., Бевзенко В.М., Мельник Р.С. Адміністративний процес України : навчальний посібник. Київ : Прецедент, 2007. 531 с.
8. Адміністративна процедура та адміністративні послуги. Зарубіжний досвід і пропозиції для України. / Автор-упорядник В.П. Тимошук. Київ : Факт, 2003. 496 с.
9. Адміністративне право України : підручник / Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, О.В. Дьяченко та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 544 с.
10. Адміністративне право України : навчальний посібник у 2 т. / Галунько В.В., Олефір В.І., Пихтін М.П. та ін. ; за заг. ред. В.В. Галунька. Херсон : ПАТ «Херсонська міська друкарня» 2011. Т. 1: Загальне адміністративне право. 320 с.
11. Талапина Э.В., Тихомиров Ю.А. Административные процедуры и право. *Журнал российского права*. 2002. № 4. С. 3–13.
12. Миколенко О.І. Місце адміністративного процедурного права в системі юридичних знань та системі права України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2011. 40 с.
13. Филатова А.В. Регламенты и процедуры в сфере реализации государственного контроля и надзора : монография / под ред. Н.М. Кониной. Саратов : Науч. кн., 2009. 208 с.
14. Адміністративне право України : підручник / Т.О. Коломоець, Ю.В. Пиріжкова, Н.О. Армаш та ін. ; за заг. ред. Т.О. Коломоець. Київ : Істина, 2009. 480 с.
15. Галіцина Н.В. Адміністративна процедура як інститут адміністративного процесу. *Форум права*. 2010. № 4. С. 163–177. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10gnviap.pdf>.
16. Фролов Ю.М. Адміністративні процедури: зміст та особливості. *Форум права*. 2013. № 3. С. 692–698. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_3_114.
17. Про адміністративну процедуру : проект Закону України № 3475 від 14.05.2020 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2>.
18. Лазарев И.М. Административные процедуры в сфере взаимоотношений граждан и их организаций с органами исполнительной власти в Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2005. 202 с.
19. Про судоустрій та статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України* від 29.07.2016. 2016 р. № 31. стор. 7. стаття 545.
20. Киян Д. Суд присяжних в Україні: актуальні питання реформування. URL: <https://zib.com.ua/ua/138799-sud-prisyzhnykh-v-ukraini-aktualni.html>.
21. Біла А. Суд присяжних: ілюзорне марення чи реальне існування. URL: <https://everlegal.ua/sud-prysyazhnykh-ilyuzorne-marennya-chy-realne-isnuvannya>.
22. Інститут присяжних: міжнародний досвід. Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит народного депутата України. URL: <http://euinfocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29341.pdf>.
23. Проект Закону України «Про суд присяжних» 3843 від 14.07.2020. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69465.
24. Дільна З.Ф. Психологія присяжного при прийнятті ним судового рішення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. № 3. 2018 р. С. 211–221.
25. ДСА буде наполягати на збереженні чинної системи формування списку присяжних. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/161097-dsa-bude-napolyagati-na-zberezhenni-chinnoyi-sistemi-formuvannya-spisku-prisyzhnykh>.
26. Про Державний реєстр виборців : Закон України від 22 лютого 2007 року № 698-V. *Відомості Верховної Ради України*, 2007, № 20, ст. 282.